

Teresa Drozdek-Małołepsza*

Narciarstwo kobiet w Polsce w latach 1919–1939

Streszczenie

W okresie międzywojennym nastąpił rozwój narciarstwa kobiet w Polsce. Sekcje kobiece prowadzono w klubach sportowych oraz towarzystwach społecznych, m.in. w Towarzystwie Gimnastycznym (TG) „Sokół” i Związku Strzeleckim. Kobiety uczestniczyły w kursach instruktorskich oraz współzawodnictwie sportowym. Do najlepszych narciarek okresu międzywojennego w Polsce należy zaliczyć: J. Loteckową, H. Marusarzównę, E. Michalewską-Ziętkiewicz, B. Staszek-Polankową, Z. Stopkównę. Nastąpiła ewolucja w stroju sportowym, jak również wzrosła popularność tej dziedziny sportu wśród kobiet.

Słowa kluczowe: kobiety, sport, narciarstwo, Polska, okres międzywojenny.

Celem pracy jest przedstawienie sportu narciarskiego kobiet w Polsce w latach 1919–1939. Polski Związek Narciarski (PZN) został założony w Zakopanem 28 grudnia 1919 r. Według stanu na 1932 r. w skład PZN wchodziły następujące okręgi: Grodzieński Okręgowy Związek Narciarski (OZN), Krakowsko-Śląski OZN, Krynicki OZN, Lwowski OZN, Podhalański OZN, Warszawski OZN, Wileński OZN¹. W 1928 r. powołano Komisję Sportową Kobiet przy

---

* Dr, adiunkt w Instytucie Kultury Fizycznej, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie.

¹ Archiwum Państwowe w Katowicach (APK), Starostwo Powiatowe w Zawierciu 1927–1939 (SPZ), sygn. 756, Pismo Ministerstwa Spraw Wojskowych Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego z 11.10.1932 r., s. 135; Zob. S. Zaborniak, *Szkice z ewolucji kobiecego sportu na przestrzeni wieków*, [w:] *Wizerunek kobiety na przestrzeni wieków*, red. A. Pierścińska-Maruszewska, B. Bakalarz-Kowalska, T. Grudniewski, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, s. 199–226.

PZN². W poszczególnych ośrodkach narciarstwa komisja wyznaczyła referentki narciarstwa kobiecego, m.in. w Krakowie – dr Irenę Popielównę, we Lwowie – dr Janinę Dybowską, w Zakopanem – Hanne Schielową. W 1936 r. w PZN było zarejestrowanych 119 zawodniczek, natomiast w 1939 r. – 127³.

Narciarstwo uprawiały członkinie Związku Towarzystw Gimnastycznych (ZTG) „Sokół” w Polsce. W 1936 r. istniało 212 sekcji (oddziałów) narciarstwa kobiet, w 1937 r. – 228⁴.

Kobiety uczestniczyły w kursach narciarskich. Karpackie Towarzystwo Narciarzy we Lwowie planowało w okresie 28–31 grudnia 1924 r. przeprowadzenie kursu narciarskiego dla początkujących i dla kobiet w Sławsku⁵. W dniach od 23 grudnia 1927 r. do 5 stycznia 1928 r. odbył się w Zakopanem kurs narciarski dla nauczycielek, w którym uczestniczyło 30 osób⁶. W sezonie zimowym 1928/1929, z inicjatywy Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego (PUWFiPW) zorganizowano kursy narciarskie dla kobiet: w Zakopanem odbył się kurs dla studentek Państwowego Instytutu Wychowania Fizycznego (PIWF) w Warszawie (dla 50 osób); w Węgierskiej Górcie odbył się kurs dla studentek Studium Wychowania Fizycznego (SWF) przy Uniwersytecie Poznańskim (dla 35 osób)⁷. Ponadto, PUWFiPW wspólnie z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) planował kursy narciarskie dla nauczycielek wychowania fizycznego.

Państwowy Urząd WFiPW wspólnie z Okręgowymi Urzędami WFiPW przy Dowództwach Okręgów Korpusów (DOK) oraz MWRiOP w okresie zimowym 1931/1932 przeprowadził szereg kursów narciarskich dla nauczycielek szkół powszechnych oraz instruktorek wychowania fizycznego i przystosowania wojskowego⁸. Kursy narciarskie dla nauczycielek szkół powszechnych prowadzono w latach następnych⁹. W dniach od 1 do 11 marca 1935 r. Robotniczy Instytut Kultury i Oświaty im. S. Żeromskiego planował zorganizowanie kursu narciarskiego dla robotnic w Worochcie¹⁰.

² „Start” 1928 nr 21, s. 9; M. Rotkiewicz, *Rozwój sportu kobiet w Polsce okresu międzywojennego*, „Sport Wyczynowy” 1979, nr 3–4, s. 17.

³ Rocznik Sportowy na rok 1937/1938, Warszawa [b.r.w.], s. 9; *Narciarstwo. Zarys encyklopedyczny*, red. G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, Warszawa 1957, s. 73.

⁴ T. Drozdek-Małolepsza, *Udział kobiet Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w zawodach sportowych w Polsce w latach 1919–1939*, [w:] *140 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce*, red. A. Łopata, Kraków 2007, s. 75.

⁵ „Przegląd Sportowy” 1924, nr 50, s. 11.

⁶ „Start” 1928, nr 4, s. 10.

⁷ „Start” 1929, nr 2, s. 7.

⁸ „Start” 1932, nr 4, s. 3–4.

⁹ APK, SPZ, sygn. 756, Cel akcji narciarskiej dla kobiet, s. 144.

¹⁰ „Sportowiec” 1935, nr 1, s. 2.

Ośrodek Wychowania Fizycznego w Lublinie w 1931 r. zorganizował w Kazimierzu Dolnym 2-tygodniowy kurs dla przodowniczek narciarskich – nauczycielek szkół powszechnych; 2-tygodniowy kurs przodowniczek narciarskich dla członkiń WF i PW¹¹.

Jak czytamy w materiałach PUWFiPW, celem akcji narciarskiej dla kobiet w sezonie zimowym 1932/1933 było: „wyszkolenie nowego zastępu instruktorek i przodowniczek narciarskich, wydoskonalenie narciarek [doskonalenie narciarek], propaganda i rozpowszechnienie narciarstwa wśród kobiet i dzieci”¹².

Przygotowanie kadry instruktorskiej kobiet miało się odbyć na kursach instruktorskich i kursach przodowniczek narciarskich, natomiast „powszechne wyszkolenie narciarskie na kursach: dochodzących wstępnych i doskonalących”. Kursy dla przodowniczek narciarskich w sezonie 1932/1933 miały zorganizować Okręgowe Urzędy WFiPW przy DOK: DOK nr II dla 15 uczestniczek z „terenu własnego”; DOK nr III dla 15 uczestniczek z „terenu własnego” i 5 uczestniczek z terenu DOK nr I; DOK nr V dla 15 uczestniczek z „terenu własnego” i 5 uczestniczek z terenu DOK nr VII i VIII; DOK nr VI i IX dla 15 uczestniczek z „terenu własnego”; DOK nr X dla 15 uczestniczek z „terenu własnego” i 5 uczestniczek z terenu DOK nr IV. W przypadku zgłoszenia się na kursy większej liczby kandydatek Kierownictwa Okręgowych Urzędów WFiPW mogły je przyjąć pod warunkiem pokrycia pełnej odpłatności za kurs. Celem kursu przodowniczek narciarskich było przygotowanie kandydatek na kurs instruktorek narciarskich. Wytyczne PUWFiPW uwzględniały narciarstwo oraz lekkoatletykę, pływanie, a także łyżwiarstwo i turystykę, jako te dziedziny, które „uwzględniano w pierwszym rzędzie” przy organizacji kursów przodowniczek poszczególnych gałęzi sportu.

Kursy dla instruktorek narciarskich w sezonie 1932/1933 miały zorganizować Okręgowe Urzędy WFiPW przy DOK: DOK nr V dla 20 uczestniczek z „terenu własnego”; DOK nr IX dla 20 uczestniczek z „terenu własnego” i z terenu DOK nr III; DOK nr X dla 20 uczestniczek z „terenu własnego” i z terenu DOK nr VI¹³. Celem kursów instruktorskich było przygotowanie instruktorek narciarskich do samodzielnej pracy w terenie. Warto podkreślić, iż uczestniczki kursów instruktorskich posiadały własny sprzęt narciarski.

Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP) zorganizował w okresie od 27 grudnia 1930 r. do 6 stycznia 1931 r. kurs narciarski, w którym wzięło udział 28 harcerek¹⁴. Dziewczęta posiadały sprzęt narciarski z wytwórni nart Wagnera z Bielska.

¹¹ „Stadion”, 1931 nr 8, s.2.

¹² APK, SPZ, sygn. 756, Cel akcji narciarskiej dla kobiet, s. 143.

¹³ Tamże, s. 144.

¹⁴ „Start”, 1931 nr 4, s. 12.

Kurs narciarski dla młodzieży żeńskiej szkół średnich miał odbyć się w Rabce w dniach 28 grudnia 1933 r. – 8 stycznia 1934 r.¹⁵ Organizatorem kursu było Koło Wychowawców Fizycznych z Warszawy. Opłata za kurs wynosiła 70 zł.

Kursy narciarskie organizowało Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet (TKKFK)¹⁶.

Jak piszą C. Michalski i L. Rak: „Pierwszy obóz szkoleniowy dla kadry instruktorów odbył się w Zakopanem w dniach 27–31.12.1932 r. Wzięła w nim udział ogromna liczba uczestników. Zgłosiło się 381 osób, z czego przyjęto na obóz 349 osób. Jednakże zgłosiło się tylko 255 osób, w tym 31 kobiet. W grupie instruktorskiej było 186 mężczyzn i wszystkie panie. Z wynikiem pozytywnym ukończyło obóz 150 mężczyzn i 25 pań (67% mężczyzn i 81 % pań)”¹⁷.

Oprócz kursów instruktorskich w narciarstwie, dla kobiet organizowano również obozy wypoczynkowo-narciarskie. W okresie od 27 grudnia 1937 r. do 8 stycznia 1938 r. odbył się w Poroninie obóz wypoczynkowo-narciarski dla kobiet z Krakowa, pracujących w handlu i przemyśle¹⁸. Obóz przygotował Okręgowy Urząd WF w Krakowie oraz Zakład Ubezpieczeń Społecznych. Około 70 pracowników poświęcało 4 godziny dziennie jeździe na nartach. Kolejne obozy tego rodzaju miały odbyć się w Poroninie, w dniach 24 stycznia – 20 lutego 1938 r., oraz w okresie od 27 grudnia 1938 r. do 5 marca 1939 r.¹⁹ Program obozów obejmował: narciarstwo, saneczkarstwo, wycieczki, naukę o Polsce, higienę i ratownictwo, pogadanki o wychowaniu fizycznym, pracę świetlicową.

Propagowaniem i upowszechnianiem sportu narciarskiego wśród kobiet zajmowała się instruktorka objazdowa wychowania fizycznego przy Okręgowym Urzędzie WFIPW²⁰. Do jej zadań należało przeprowadzanie w miastach i większych osadach fabrycznych krótkich kursów propagandowych – 3-dniowych – także w zakresie narciarstwa. Jak czytamy w instrukcji: „Uczestniczki kursu nie należy przemęczać, gdyż to zniechęca, godziny zajęć dostosowywać do godzin wolnych od zajęć uczestniczek. [...] Po skończonym kursie uczestniczki należy skierować [...] do stowarzyszeń i klubów, gdzie w. jest prowadzone bądź wyszukać miejscową nauczycielkę lub instruktorkę w. która po-

¹⁵ „Start” 1933, nr 24, s. 11.

¹⁶ „Start” 1934, nr 22, s. 11.

¹⁷ C. Michalski, L. Rak, *Teoria i praktyka treningu narciarskiego w latach 1919–1939*, [w:] *Narciarstwo polskie 1888–2008*, red. L. Rak, E. Małolepszy, Jasło 2009, s. 91.

¹⁸ „Sport Polski” 1938, nr 5, s. 15.

¹⁹ „Sport Polski” 1939, nr 2, s. 16; 1939, nr 3, s. 16.

²⁰ APK, SPZ, sygn. 756, Instrukcja dla instruktorki objazdowej wychowania fizycznego przy Okręgowym Urzędzie WFIPW, Warszawa 1933, s. 227.

czątkowo poprowadzi zespół jako nie stowarzyszony, spośród uczestniczek należy zanotować nadającą się kandydatkę na kurs wstępny”²¹.

Elementem istotnym w rozwoju narciarstwa była dostępność sprzętu sportowego. Państwowy Urząd WFiPW oraz Towarzystwo Krzewienia Narciarstwa propagowało akcję „produkcji” sprzętu sportowego sposobem domowym pod hasłem „Narty dla każdego”. W 1932 r. wytworzono 3250 par nart, w 1934 r. – 5875²². Organizowano i upowszechniano kursy domowego wyrobu nart. Celem tych kursów było: „udostępnienie taniego sprzętu narciarskiego dla szerokich warstw przez krzewienie umiejętności wyrabiania nart własnoręcznie domowymi środkami”²³. Do wyrobu nart, zwłaszcza na terenach nizinnych, zalecano używanie oprócz jesionu, innych gatunków drzewa, m.in. akacji, brzozy i grabu. W programie kursów domowego wyrobu nart był punkt dotyczący wyrobu smarów²⁴.

Program Mistrzostw Polski kobiet w narciarstwie w latach 1920–1933 przewidywał biegi narciarskie; w latach 1933–1934 bieg zjazdowy; w latach 1935–1939 rozegrano konkurencje narciarstwa alpejskiego – bieg zjazdowy, slalom oraz kombinację alpejską²⁵. Biegi narciarskie przywrócono do programu Mistrzostw Polski dopiero w 1950 r.

Pierwsze Mistrzostwa Polski (MP) kobiet w narciarstwie zostały przeprowadzone w lutym 1920 r. w Zakopanem. W biegu kobiet na dystansie 10 km zwyciężyła Z. Hołubianka (Akademicki Związek Sportowy – AZS Kraków)²⁶. W latach 1921–1922 i w 1925 r. mistrzynią Polski została Elżbieta Michalewska-Ziętkiewiczowa (Seksja Narciarska Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego – SNPTT Zakopane)²⁷. Jak pisze M. Rotkiewicz, E. Michalewska-Ziętkiewiczowa „posiadała doskonałą technikę, wielką brawurę w jeździe oraz niezwykłą wytrzymałość. [...] Była pierwszą i jedyną kobietą w Polsce, która skakała z większych skoczni narciarskich, rywalizując z mężczyznami. W 1920 r. zajęła piąte miejsce w skokach narciarskich juniorów o mistrzostwo Polski na małej skoczni w Antałówce, a w 1922 r. na III Mistrzostwach Polski w Worochcie zwyciężyła w skokach seniorów II klasy”²⁸. Elżbieta Michalewska-Ziętkiewiczowa była obecna na I Igrzyskach Olimpijskich (IO) w Chamonix w 1924 r.²⁹ Nie została dopuszczona do startu w zawodach w konkurencjach mężczyzn. Zwyciężyła w mię-

²¹ Tamże, s. 243.

²² „Start” 1934, nr 1, s. 9; 1934, nr 23–24, s. 13.

²³ APK, SPZ, sygn. 756, Kursy domowego wyrobu nart, s. 138.

²⁴ Wyrobu smarów dokonywano według wskazówek zawartych w podręczniku *Sprzęt narciarski*.

²⁵ G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 719–721.

²⁶ B. Woltmann, J. Gaj, *Sport w Polsce 1919–1939*, Gorzów Wlkp. 1997, s. 83.

²⁷ M. Rotkiewicz, dz. cyt., s. 18; G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 719.

²⁸ Tamże.

²⁹ Z. Porada, *Starożytne i Nowożytne Igrzyska Olimpijskie*, Kraków [b.r.w.], s. 811.

dzynarodowych zawodach sportowych w narciarstwie biegowym, rozegranych we Francji i Włoszech, uczestniczyła w imprezach sportowych w Austrii, Czechosłowacji i Niemczech³⁰.

W komunikacie Komisji Sportowej PZN ze stycznia i lutego 1924 r. ogłoszono listę zawodniczek sekcji narciarskich kobiet: SNPTT w Zakopanem – Hanna Schielowa i E. Ziętkiewiczowa; AZS Kraków – Maria Borkowska-Dunin, Wanda Dubieńska, Zofia Pacewiczowa i Irena Popielówna³¹; Lwowski Klub Sportowy (LKS) „Czarni” Lwów – Maria Kawecka; LKS „Pogoń” Lwów – Helena Bogucka, Irena Gwizdałówna i Stefania Langiewiczówna; AZS Warszawa – Wanda Denhof-Czarnocka i Irena Semadeniówna; Warszawski Klub Narciarski – Maria Muckówna, Irena Popielska i Eugenia Segedzianka³².

Mistrzynią Polski w biegu narciarskim kobiet w 1923 r. została H. Schielowa³³. W dniu 18 lutego 1924 r. w Krynicy kobiety startowały w MP w biegu narciarskim na dystansie 8 km. Pierwsze miejsce zajęła W. Dubieńska, II – I. Gwizdałówna, III – M. Borkowska-Dunin³⁴.

W kolejnych latach (1926–1928) mistrzostwo Polski w biegu narciarskim zdobyła Janina Loteczka (Karpackie Towarzystwo Narciarzy – KTN we Lwowie)³⁵. J. Loteczka należała nie tylko do najlepszych zawodniczek w Polsce, ale także w Europie. W tym okresie zwyciężyła m.in. na zawodach międzynarodowych w Austrii i Francji³⁶. Redakcja „Startu” uznała Loteczkową za „najlepszą narciarkę Europy” w sezonie 1926/1927³⁷. Obok Loteczkiej i Ziętkiewiczowej, do najlepszych narciarek w Polsce w tym okresie należy zaliczyć:

³⁰ „Start” 1927, nr 1, s. 5; 1927, nr 3, s. 9. E. Michalewska-Ziętkiewiczowa w 1924 r. zwyciężyła w mistrzostwach Francji oraz na zawodach w Cortina d’Ampezzo. Karierę sportową rozpoczęła w 1912 r. W tym samym roku ukończyła w Zakopanem kurs narciarski – „jazdy alpejskiej” pod kierunkiem gen. M. Zaruskiego.

³¹ „Przegląd Sportowy” 1924, nr 46, s. 15. Irena Popielówna oprócz narciarstwa uprawiała pływanie i wioślarstwo. W 1924 r. obroniła pracę doktorską, uzyskując stopień doktora prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

³² „Przegląd Sportowy” 1924, nr 5, s. 8–9.

³³ G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 719.

³⁴ „Przegląd Sportowy” 1924, nr 6, s. 7–9; „Strzelec” 1924, nr 5–6, s. 15. Jak podaje redakcja „Strzelca”, „Przeniesienie miejsca zawodów z Zakopanego do Krynicy wpłynęło bardzo dodatnio na wartość wyników przez usunięcie jednostronności trasy i upodobnienia jej do tras europejskich”.

³⁵ „Start” 1927, nr 1; G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 719–720. J. Loteczka za udział w obronie Lwowa otrzymała Krzyż Obrony Lwowa. Sport rozpoczęła uprawiać po zamążpójściu w 1922 r. W 1924 r. uczestniczyła w kursie narciarskim Stolpego w Zakopanem. Uprawiała również inne dyscypliny sportu: lekkoatletykę, kolarstwo, jazdę na motocyklu i tenis ziemny.

³⁶ „Start” 1927, nr 1, s. 5.

³⁷ Tamże.

H. Bogucką, W. Czarnocką, W. Dubieńską, I. Gwizdałównę, B. Staszal-Polankową, H. Schielową³⁸.

Według redakcji „Startu”, „poziom naszego narciarstwa, a specjalnie kobiecego w porównaniu z zagranicą jest wysoki. Posiadaliśmy w roku ubiegłym [1926 r. – dopełnienie autorki] trzy zawodniczki bezkonkurencyjne w Europie. Jaki to piękny wzór do naśladowania dla naszych młodych narciarek i dla tych, które narciarkami być pragną³⁹. W innym materiale, przedstawionym na łamach „Startu”, czytamy: „Narciarstwo polskie z roku na rok tężeje, rozrasta się żywiołowo. W pierwszym szeregu kroczą nasze narciarki, których triumfy ogląda cała Europa. Czy to będą niezwykle popisy «pani Eli» Ziętkiewiczowej w Luchon Superbagneres, czy zdobyte przez p. Loteckową mistrzostwa Francji, Austrii i Czech, czy też krajowe sukcesy fenomenalnej góralskiej dziewczyny, Staszal-Polankowej, wszędzie widzimy, że Polki w narciarstwie są niepokonane. Jedyne groźne konkurentki skandynawskie nie ukazują się na zawodach kontynentu, nie możemy więc ocenić ich klasy i porównać z naszymi «niezwycięzonymi»⁴⁰.

W narciarstwie biegowym czołową zawodniczką Polski była Bronisława Staszal-Polankowa (TG „Sokół” Zakopane). Zwyciężyła ona w międzynarodowych zawodach, które odbyły się 7 lutego 1929 r. w Zakopanem⁴¹. W zawodach wystartowały 23 zawodniczki z pięciu państw: z Polski, Czechosłowacji, Szwajcarii, Węgier i Włoch. Bronisława Staszal-Polankowa została mistrzynią Polski w narciarstwie biegowym w 1929 i 1930 r.⁴² Tytuł wicemistrzyni Polski (w 1930 r.) zdobyła Zofia Stopkówna (SNPTT). W kolejnych latach mistrzyniami Polski w narciarstwie biegowym zostały: w 1931 r. – B. Staszal-Polankowa (zawody zostały rozegrane w Wiśle, na dystansie 6300 m); w 1932 i 1933 r. – Z. Stopkówna⁴³.

W 1931 r. MP w narciarstwie odbyły się w Wiśle. Tytuł wicemistrzowski w biegu narciarskim na dystansie 6 km wywalczyła Z. Stopkówna, III miejsce zajęła Giewontówna⁴⁴. W zawodach wystartowało 19 zawodniczek, natomiast bieg ukończyło 17 narciarek. W taki sposób zawody kobiet przedstawiło czasopismo „Stadion”: „Bieg pań nie należał do specjalnych sensacji. Bronka wygrała «jak chciała». Także Stopkówna odbijała się wyraźnie od reszty. Nieźle wypadł debiut Grotowskiej, natomiast Loteckowa oraz Lorenzówna (12-ta) nieco gorzej się spisały⁴⁵.

³⁸ Tamże.

³⁹ „Start” 1927, nr 16, s. 2.

⁴⁰ „Start” 1927, nr 18, s. 11.

⁴¹ „Start” 1929, nr 4, s. 6–8.

⁴² „Sport Zimowy” 1931 nr 2, s. 6–9; 1931, nr 4, s. 8; „Start” 1930, nr 4, s. 8.

⁴³ „Start” 1935, nr 2, s. 9; „Rocznik Sportowy 1934”, Warszawa 1934, s. 221.

⁴⁴ „Stadion” 1931, nr 9, s. 11.

⁴⁵ „Stadion” 1931, nr 9, s. 11; „Start” 1931, nr 5, s. 9. Słabszy występ Loteckowej spowodowany był chorobą (gorączka).

W latach 1933–1935 tytuły mistrzyń Polski w narciarstwie alpejskim zdobyły: w biegu zjazdowym, w latach 1933–1935 – B. Staszal-Polankowa; w 1935 r. w slalomie kobiet – K. Bednarzówna (TG „Sokół”); w 1935 r. w kombinacji alpejskiej – Z. Stopkówna⁴⁶.

Mistrzostwo Polski w 1936 r. w zjeździe zdobyła Helena Marusarzówna, II miejsce B. Staszal-Polankowa, III – Janina Czech, w 1937 r. – B. Staszal-Polankowa; natomiast w slalomie w 1936 r. B. Staszal-Polankowa, tytuł wicemistrzowski – H. Marusarzówna; w 1937 r. – H. Marusarzówna; w kombinacji alpejskiej w latach 1936–1937 – H. Marusarzówna⁴⁷. W 1938 r. w zawodach (bieg zjazdowy, slalom, kombinacja alpejska) zwyciężyła H. Godl (Austria), natomiast z Polek najlepszą zawodniczką była H. Marusarzówna.

Mistrzostwa Polski w narciarstwie alpejskim rozegrano w marcu 1939 r. w Zakopanem⁴⁸. W biegu zjazdowym wygrała H. Marusarzówna, wyprzedzając Zofię Stopkównę, Beckerównę, Musiolikównę i M. Marusarzównę. H. Marusarzówna zwyciężyła również w slalomie i kombinacji alpejskiej⁴⁹.

Helena Marusarzówna zdobyła w okresie międzywojennym największą liczbę tytułów mistrzowskich – 10 (narciarstwo alpejskie – slalom, bieg zjazdowy, dwubój alpejski)⁵⁰. Zawodniczka „Sokoła” – B. Staszal-Polankowa – wywalczyła 8 tytułów mistrzowskich w narciarstwie alpejskim i klasycznym; 3-krotnymi mistrzyniami Polski były: Janina Loteczka, E. Michalewska-Ziętkiewiczowa, Zofia Stopkówna.

W dniach od 11 do 19 lutego 1939 r. w Zakopanem odbyły się mistrzostwa świata w narciarstwie, na których wystartowały Polki. Spośród konkurencji alpejskich najlepiej zaprezentowały się w slalomie, gdzie Z. Stopkówna zajęła VIII miejsce, natomiast H. Marusarzówna – IX⁵¹. W innych konkurencjach, w kombinacji alpejskiej Z. Stopkówna była VIII, a H. Marusarzówna – XII;

⁴⁶ G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 720.

⁴⁷ „Rocznik Sportowy na rok 1937/1938”. Warszawa [b.r.w.], s. 76, 185; „Start” 1936, nr 7/8, s. 19; G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 720. Mistrzostwa Polski w 1936 r. odbyły się w Zakopanem. Trasa slalomu wynosiła 480 m, na której ustawiono 30 bramek.

⁴⁸ „Start. Wiadomości Sportowe” 1939, nr 23, s. 4.

⁴⁹ G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 721.

⁵⁰ B. Woltmann, J. Gaj, dz. cyt., s. 84.

⁵¹ „Start. Wiadomości Sportowe” 1939, nr 15, s. 4; zob. też G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 724–735. Oficjalnie „Narciarskie mistrzostwa świata” rozgrywane były od 1937 r., natomiast pierwszych mistrzów świata wyłaniano od 1929 r., kiedy zawody odbyły się w Zakopanem. Konkurencje kobiece po raz pierwszy w ramach tych zawodów rozegrano w 1931 r. w Murren (Szwajcaria) – bieg zjazdowy i slalom; w latach 1932–1939 program zawodów składał się z biegu zjazdowego, slalomu i kombinacji alpejskiej. Na Igrzyskach Olimpijskich kobiety po raz pierwszy rywalizowały w narciarstwie w Garmisch-Partenkirchen (Niemcy) w 1936 r. Rozegrano wówczas zawody w kombinacji alpejskiej.

w biegu zjazdowym – Z. Stopkówna zajęła XIX miejsce, H. Marusarzówna – XXI⁵². Najlepszą zawodniczką w narciarstwie alpejskim została Niemka – Christel Cranz (wygrała wszystkie konkurencje).

W międzynarodowych zawodach TG „Sokół”, które odbyły się w Zakopanem 12–13 stycznia 1929 r., wzięły udział sokolice z Polski i Czechosłowacji. W biegu kobiet na dystansie 6 km I miejsce zajęła B. Staszal-Polankowa⁵³.

Oddział narciarski TG „Sokół” w Zakopanem planował organizację zawodów narciarskich w dniu 1–2 stycznia 1925 r.⁵⁴ W programie zawodów przewidziano bieg kobiet na dystansie 6 km. Zawody „Sokoła” w narciarstwie, w 1931 r. odbyły się w Makowie⁵⁵. Zwyciężyła Staszal-Polankowa, wyprzedzając Lorentzównę i Ochotnicką. W zawodach narciarskich o Mistrzostwo ZTG „Sokół”, przeprowadzonych w lutym 1935 r., w biegu zjazdowym zwyciężyła Maria Brzozinka (Zakopane) przed Józefą Żakówną (Bielsko-Biała) i Marią Motykówną (Zakopane)⁵⁶.

Wychowanie fizyczne i sport w Związku Strzeleckim w 1934 r. uprawiało 15 156 kobiet⁵⁷. Do najbardziej popularnych dziedzin należały: lekkoatletyka, siatkówka, sporty wodne. Zimą we wszystkich oddziałach Związku Strzeleckiego prowadzona była gimnastyka oraz łyżwiarstwo i saneczkarstwo. Narciarstwo, ze względu na duży koszt sprzętu, należało do mniej popularnych. Ogółem (kobiety i mężczyźni) działalność prowadziło ponad 500 sekcji narciarskich⁵⁸.

W międzynarodowych akademickich mistrzostwach Polski w narciarstwie w 1936 r., w biegu zjazdowym zwyciężyła Liliowska (Akademicki Zespół Sportowy – AZS – Kraków)⁵⁹. Kolejne takie zawody zostały rozegrane w Krynicy w 1938 r. W biegu zjazdowym najlepszą okazała się Szczygłówna (Kraków), przed Martinsons (Łotwa) i Liliowską; w slalomie I miejsce przypadło Liliowskiej⁶⁰.

Kobiety brały udział w Robotniczych Mistrzostwach Polski w narciarstwie. Bieg narciarski (w 1936 r.) na dystansie 8000 m wygrała Maria Sawicka (Warszawa)⁶¹. Zawody odbyły się w Siankach⁶².

W MP centrali Kolejowego Przynsposobienia Wojskowego (KPW) w 1936 r. w biegu narciarskim na dystansie 8 km najlepszą okazała się Ławrynowiczówna

⁵² „Start. Wiadomości Sportowe” 1939, nr 15, s. 4.

⁵³ „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1929, nr 3, s. 25–27.

⁵⁴ „Przegląd Sportowy” 1924, nr 51, s. 15.

⁵⁵ „Start” 1931, nr 4, s. 5.

⁵⁶ „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1935, nr 2/3, s. 26–27.

⁵⁷ „Start” 1934, nr 1, s. 9.

⁵⁸ „Start” 1934, nr 16, s. 18.

⁵⁹ „Rocznik Sportowy na rok 1937/1938”, Warszawa [b.r.w.], s. 141.

⁶⁰ „Sport Polski” 1938, nr 2, s. 13.

⁶¹ „Rocznik Sportowy na rok 1937/1938”, Warszawa [b.r.w.], s. 140.

⁶² „Start” 1936, nr 7/8, s. 19.

(KPW „Ognisko” Wilno). W mistrzostwach narciarskich Poczтового Przysposobienia Wojskowego (PPW) w 1936 r., w biegu zjazdowym wygrała Skorukówna (Wilno)⁶³.

W zawodach narciarskich Związku „Makkabi” w Polsce w 1936 r. I miejsce w biegu na dystansie 6 km zajęła Goldberżanka (Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe – ŻTGS – „Makkabi” Nowy Targ)⁶⁴. Kobiety reprezentowały Związek Makkabi na Zimowych Makabiadach. W I Zimowej Makabiadzie, rozegranej w Zakopanem w 1933 r., złoty medal zdobyła L. Szwarcbard (bieg narciarski na dystansie 8 km) oraz sztafeta narciarska 3 x 5 km⁶⁵.

W mistrzostwach Warszawy w narciarstwie biegowym, które odbyły się w styczniu 1931 r., zwyciężyła Jadwiga Grotowska, II miejsce zajęła Hanna Jabłczyńska, III – Maria Tryniszewska⁶⁶. Wszystkie zawodniczki reprezentowały AZS Warszawa.

Mistrzostwa narciarskie Podhala odbyły się w dniach 31 stycznia – 2 lutego 1931 r. Bieg narciarski kobiet na dystansie 4 km wygrała B. Staszek-Polankowa, II miejsce – Stopkówna, III – Lorenzówna, IV – Szwarcbartówna, V – Wilżanka⁶⁷. Mistrzostwo okręgu podhalańskiego w biegu zjazdowym w 1939 r. wygrała Bornećówna, wyprzedzając Ćwiertniakównę i Stopkównę⁶⁸.

Jedną z najlepszych polskich lekkoatletek – Halina Konopacka-Matuszewska uczestniczyła w 1931 r. w zawodach narciarskich w Krynicy, zajmując III miejsce⁶⁹.

W rozegranych w lutym 1924 r. zawodach narciarskich o mistrzostwo Lwowa, w biegu kobiet na dystansie 3,5 km zwyciężyła I. Gwizdałówna, wyprzedzając H. Bogucką i Zarugiewiczównę⁷⁰. We Lwowie, w lutym 1932 r. bieg narciarski na dystansie 8 km wygrała Kostecka (Karpackie Towarzystwo Narciarskie – KTN), przed Gwizdałówną (reprezentowała „Czarnych” Lwów) i Kuranówną („Strzelec”); w dniu 13 marca 1932 r. pierwsze miejsce w biegu na dystansie 6 km zajęła H. Bogucka⁷¹.

Do najlepszych narciarek w konkurencjach biegowych na Wileńszczyźnie, na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. należy zaliczyć: Batrze-

⁶³ Tamże, s. 146.

⁶⁴ Tamże, s. 147.

⁶⁵ J. Rokicki, P. Godlewski, *Zarys rozwoju sportu żydowskiego na ziemiach polskich*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007, s. 58.

⁶⁶ „Start” 1931, nr 3, s. 8–9.

⁶⁷ „Stadion” 1931, nr 6, s. 15.

⁶⁸ „Sport Polski” 1939, nr 11, s. 13.

⁶⁹ „Start” 1931, nr 4, s. 5.

⁷⁰ „Przegląd Sportowy” 1924, nr 6, s. 10.

⁷¹ „Stadion” 1932, nr 5, s. 12; 1932, nr 6, s. 15.

bównę, Etównę, Daukszanę (Akademicki Związek Sportowy – AZS – Wilno), Grabowicką, Kalinowską, Latwisównę, Mincerównę, Wasilewską, Wojciechowiczównę (AZS)⁷². Mistrzynią Wilna w biegu narciarskim, rozegranym w 1931 r. została Latwisówna, zaś II miejsce zajęła Grabowicka⁷³. W Trokach odbyły się w 1932 r. zawody narciarskie na odznakę PZN. W biegu kobiet na dystansie 8 km – I miejsce przypadło Jackiewiczównie, natomiast w biegu dziewcząt na dystansie 4 km – Lenartowiczównie⁷⁴.

W 1931 r. w Słonimie (woj. nowogródzkie) bieg na dystansie 8 km wygrała Łukowska, natomiast w Nowogródku w biegu na dystansie 9 km – Skąpska⁷⁵. Staraniem Powiatowego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego (PKWFiPW) w Brzeżanach (woj. tarnopolskie) urządzono zawody narciarskie. W biegu kobiet na dystansie 5 km najlepszą okazała się Jadwiga Mozerówna przed Karoliną Mazurkiewiczówną⁷⁶.

Narciarskie mistrzostwo Żywca w 1931 r. w biegu na dystansie 8 km zdobyła Gruye, wyprzedzając Musialikównę⁷⁷.

W narciarstwie kobiecym rozgrywano biegi drużynowe. W marcu 1931 r. w Zakopanym zwyciężył zespół SNPTT (Stopkówna, Fiszerowa, Szostakówna) przed drużyną „Wisły” (Wilżanka, Bochnikówna, Burnatówna)⁷⁸. Poza konkursem wzięła udział E. Ziętkiewiczowa. Indywidualnie najlepszy wynik osiągnęła Stopkówna, II – Wilżanka, III – E. Ziętkiewiczowa⁷⁹.

W 1932 r. na zakończenie kursu narciarskiego studentów Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego (CIWF), który odbył się w Krynicy, przeprowadzono bieg narciarski kobiet na dystansie 8 km. Wystartowało 35 zawodniczek, spośród których najlepszą okazała się Malcówna⁸⁰.

W Zakopanem przeprowadzono międzyorganizacyjne zawody narciarskie przystosowania wojskowego (m.in. z udziałem Kolejowego PW, Poczтового PW, PW Leśników, Związku Strzeleckiego). W zawodach odbytych w 1939 r. w biegu zjazdowym zwyciężyła Musialikówna przed Petri i Białkiewiczówną⁸¹.

⁷² „Stadion” 1931, nr 4, s. 7; 1931, nr 7, s. 2; 1931, nr 11, s. 12; 1932, nr 6, s. 15; H. Laskiewicz, *Kultura fizyczna na Wileńszczyźnie w latach 1900–1939. Zarys monograficzny dziejów*, Szczecin 1998, s. 142.

⁷³ „Start” 1931, nr 4, s. 5.

⁷⁴ „Stadion” 1932, nr 7, s. 12.

⁷⁵ „Stadion” 1931, nr 11, s. 12; 1931, nr 13, s. 14.

⁷⁶ „Stadion” 1932, nr 7, s. 10.

⁷⁷ „Stadion” 1931, nr 8, s. 2.

⁷⁸ „Stadion” 1931, nr 12, s. 12.

⁷⁹ „Start” 1931, nr 7, s. 9.

⁸⁰ „Stadion” 1932, nr 3, s. 15.

⁸¹ „Sport Polski” 1939, nr 11, s. 13; 1939, nr 12, s. 4–5.

Kobiety uczestniczyły w próbach na zdobycie odznaki narciarskiej. Podczas zawodów narciarskich w Warszawie w styczniu 1931 r. 3 narciarki uzyskały odznakę srebrną, natomiast 10 – brązową⁸². Według stanu na dzień 1 stycznia 1937 r. sokolice posiadały 23 odznaki narciarskie (Dzielnica Krakowska – 9, Dzielnica Małopolska – 11, Dzielnica Wielkopolska – 3)⁸³.

Zadaniem odznaki narciarskiej było: „budzić jak najszersze zainteresowanie do ćwiczeń na nartach; zachęcać młodzież do racjonalnego uprawiania sportu narciarskiego; utrzymać sprawność narciarską do jak najpóźniejszego wieku”⁸⁴.

Na łamach prasy sportowej ukazywały się artykuły poświęcone narciarstwu, dotyczące innej tematyki niż organizacja kursów narciarskich oraz współzawodnictwa sportowego. W numerze 16 z 1927 r. czasopisma „Start” – poświęconego głównie kulturze fizycznej kobiet – czytamy: „Wartość narciarstwa jako sportu jest bardzo wielka. Uprawiamy go w idealnych warunkach higienicznych. Wpływ narciarstwa na ustrój fizyczny człowieka jest doskonale wszechstronny. Jak wiele radości i przyjemności daje sport ten swoim adeptom, wie o tym każdy, kto choć raz narty przypiął do butów lub choć raz patrzył na treningi narciarskie”⁸⁵. Narciarstwo, wbrew ogólnej opinii, nie było „sportem specjalnie droгим, sportem jednostek wybranych”⁸⁶.

Czasopisma sportowe propagowały pozycje książkowe z zakresu sportów zimowych, w tym również narciarstwa, m.in. W. Ziętkiewicza pt. *Jazda na nartach* i pt. *Sprzęt narciarski*⁸⁷.

Popularyzującym i upowszechniającym narciarstwo kobiet był artykuł Antoniego Heinricha pt. *Kobieta jedzie na narty*⁸⁸. Wskazano w nim na uwarunkowania tej dziedziny sportu, takie jak: sprawność fizyczna, odpowiedni sprzęt oraz fachowy instruktor. Poruszono problem stanu zdrowia (badania w poradni sportowej) oraz zaprawy do treningu narciarskiego (przynajmniej 1–2 razy w tygodniu, w okresie jesiennym należało uczestniczyć w zajęciach z gimnastyki oraz zalecano marsze i spacer)⁸⁹.

W artykule *Przed laty 20 i dziś* ukazano ewolucję stroju narciarskiego kobiet⁹⁰. W narciarskim stroju kobiecym „ewolucja nastąpiła bardzo szybko”. Na

⁸² „Start” 1931, nr 3, s. 8–9.

⁸³ „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1938, nr 3, s. 108.

⁸⁴ „Start” 1931, nr 24, s. 4.

⁸⁵ „Start” 1927, nr 16, s. 2.

⁸⁶ „Start” 1927, nr 18, s. 11. O powszechności narciarstwa świadczył fakt, iż było ono uprawiane w wielu regionach Polski, m.in. na Podhalu na nartach „własnej roboty” tę dyscyplinę sportu uprawiały dzieci i młodzież.

⁸⁷ „Start” 1934, nr 23–24, s. 11.

⁸⁸ „Start” 1934, nr 22, s. 2–3.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ „Start” 1931, nr 5, s. 4–5.

początku lat trzydziestych XX w. zwracano uwagę na wygodę, higienę, a także elegancję. Na strój kobiet – narciarek składały się spodnie norweskie lub „pumpsy”, beret lub czapeczka z daszkiem, męska kurtka narciarska, serdak, kamizelka lub wiatrówka⁹¹. Narciarki faworyzowały brązowy kolor stroju⁹².

W latach 1919–1939 w Polsce starano się propagować i upowszechnić sport narciarski wśród kobiet. Dlatego też dość kontrowersyjny jest wniosek wysunięty w pracy pt. *Narciarstwo. Zarys encyklopedyczny*, iż narciarstwo było sportem „elitarnym i dostępnym jedynie dla zamożnej sfery ludności”⁹³.

W okresie międzywojennym nastąpił rozwój narciarstwa kobiet w Polsce. Sekcje kobiece prowadzono w klubach sportowych oraz towarzystwach społecznych, m.in. w TG „Sokol” i Związku Strzeleckim. Kobiety uczestniczyły w kursach instruktorskich oraz współzawodnictwie sportowym. Do najlepszych narciarek okresu międzywojennego w Polsce należy zaliczyć: J. Loteczkową, H. Marusarzównę, E. Michalewską-Ziętkiewicz, B. Staszela-Polankową, Z. Stopkównę. Nastąpiła ewolucja w stroju sportowym, jak również wzrosła popularność tej dziedziny sportu wśród kobiet.

Summary

Women’s Skiing in Poland in the Years 1919–1939

The interwar period was the time of development of women’s skiing in Poland. Women’s sections were organised in sports clubs and community associations, e.g. in “Sokol” Gymnastics Society and Riflemen’s Association. Women participated in training courses for instructors and sports competitions. The group of the best skiers of the interwar period included: J. Loteczko, H. Marusarz, E. Michalewska-Ziętkiewicz, B. Staszela-Polanko, Z. Stopka. There was also an evolution in sportswear and growing popularity of the sports discipline among women.

Keywords: women, sports, skiing, Poland, the interwar period.

---

⁹¹ Tamże, s. 5.

⁹² „Start” 1934, nr 1, s. 8.

⁹³ G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, dz. cyt., s. 74.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach
Starostwo Powiatowe w Zawierciu 1927–1939

II. Źródła drukowane

„Rocznik Sportowy 1934”. Warszawa 1934.
„Rocznik Sportowy na rok 1937/1938”. Warszawa [b.r.w.].

III. Prasa

„Przegląd Sportowy” 1924–1939
„Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»” 1924–1939
„Sport Polski” 1938–1939
„Sport Zimowy” 1931
„Sportowiec” 1935
„Stadion” 1931–1932
„Start” 1927–1936
„Start. Wiadomości Sportowe” 1939

B. Literatura

- Drozdek-Małolepsza T., *Udział kobiet Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w zawodach sportowych w Polsce w latach 1919–1939*, [w:] *140 lat Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce*, red. A. Łopata, Kraków 2007.
- Jurek T., *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939*, Gorzów Wlkp. – Poznań 2002.
- Laskiewicz H., *Kultura fizyczna na Wileńszczyźnie w latach 1900–1939. Zarys monograficzny dziejów*, Szczecin 1998.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2004.
- Michalski C., Rak L., *Teoria i praktyka treningu narciarskiego w latach 1919–1939*, [w:] *Narciarstwo polskie 1888–2008*, red. L. Rak, E. Małolepszy, Jasło 2009.
- Narciarstwo. Zarys encyklopedyczny*, red. G. Młodzikowski, J.A. Ziemilski, Warszawa 1957.
- Ponczek M., *Rozwój kultury fizycznej w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1939*, Katowice 1992.
- Porada Z., *Starożytne i Nowożytne Igrzyska Olimpijskie*, Kraków [b.r.w.].

- Rokicki J., Godlewski P., *Zarys rozwoju sportu żydowskiego na ziemiach polskich*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007.
- Rotkiewicz M., *Rozwój sportu kobiet w Polsce okresu międzywojennego*, „Sport Wyczynowy” 1979, nr 3–4.
- Woltmann B., Gaj J., *Sport w Polsce 1919–1939*, Gorzów Wlkp. 1997.
- Zaborniak S., *Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939)*, Rzeszów 2007.
- Zaborniak S., *Szkice z ewolucji kobiecego sportu na przestrzeni wieków*, [w:] *Wizerunek kobiety na przestrzeni wieków*, red. A. Pierścińska-Maruszewska, B. Bakalarz-Kowalska, T. Grudniewski, Ostrowiec Świętokrzyski 2009.
- Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001.